

Спроби ревізії переяславсько-московських домовленостей 1654 р. Їх суть і результати

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньо-політичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Московським договором 1654 р. як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави в майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі більш-менш впливові царські сановники, як: думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвеев та царський дворянин Іван Желябужський. Їхні накази та інші офіційні документи, дотичні до справи їхньої дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин з Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові Василю Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого “прикрого” тону у відносинах з гетьманом та його адміністрацією, коли закидав козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, страхаючи карою Божою за неправду та відступництво від даного цареві слова¹³⁷.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Федора Бутурліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні-червні 1657 р. Варто зауважити, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець Кшиштоф Монтремович, який передав урядові Олексія Михайловича прохання Яна Казимира чинити тиск на Б. Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля та трансільванського князя, які, згідно з чутками, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдю II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України (до Бугу) козацькому гетьманові, а Пруссії і Жмуді — Карлу X Густаву¹³⁸.

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду пе-

реважно зводилися до зволікання із запровадженням в українських містах інституту царських воєвод, невиконання зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмови в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведення до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас з матеріалів посольства Ф. Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзницької угоди з Трансільванією та "...злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества — Свейским Карлом Густавом королем..."¹³⁹.

На початку червня з Москви в Україну відбув ще один посланець уряду Олексія Михайловича — царський дворянин Іван Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, а й провести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що набирали в цей час гостроти в Україні. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та, натомість, зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо в лівобережній частині України. Зокрема, І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що в розмові з ним тогочасний війт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, "...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милості ми від воєвод государя..."¹⁴⁰. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансільвансько-польську війну тощо. Про те, що місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних антигетьманських агітаційних акцій, свідчить категорична заява І. Виговського, що "...перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського..."¹⁴¹.

Зіткнувшись з жорсткою позицією московського керівництва стосовно зовнішньополітичної самостійності Чигирин, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, які завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (пе-

редовсім малося на увазі російсько-польське примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: “...від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...”, натякаючи, очевидно, на недотримання московським царем слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою — “...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки...”¹⁴². Крім того, в розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію офіційної Москви в проведенні зовнішньої політики — “...тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!”¹⁴³.

Не менш різкими були відповіді Хмельницького і на вимогу російської сторони про перебування царських воєвод в українських містах. Так, на переговорах 10 червня (с. с.) Богдан заявив околичному Ф. Бутурліну, що “...судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам”¹⁴⁴. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто в стосунках з Московою. Участь українських військ у поході князя Д’єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. З цього приводу варто звернути увагу на той факт, що трансільванський правитель (васал Порти), перед тим, як підписати союзну угоду з шведським королем, звернувся за дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула щодо цього виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю і зводилася вона до того, що: князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід — атнаме; сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення поляків до Мегмеда IV і це не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме так вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом¹⁴⁵. Незалежницькі устремління Д’єрдя II дратували як Стамбул, так і Бахчисарай. Невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й тим, що її поєднувала з Польщею союзна угода. Крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити трансільванського князя

принесити Криму щорічні “дари”, подібні до тих, що їх отримувала Порта. Тому наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала турецького султана в Придунав’ї зустрів у Криму неприхований ентузіазм. В середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило кілька десятків тисяч орди, а перед тим, 7/17 травня, брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан “...Днепр перешод, стоит под Конкой [...] Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись...”¹⁴⁶. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел¹⁴⁷.

Ситуація значно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті з початком весни 1657 р. дедалі виразніше проступають обрис глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини (на шкоду іншим верствам населення), ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва спричиняють загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі, а влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров’я Б. Хмельницького спричиняє посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти¹⁴⁸.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом’якшити свою позицію в стосунках з Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, гетьман, висловивши 10/20 червня рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом’якшив свої заяви з цього приводу, а й доклав чимало зусиль до того, щоб дезавуювати попередні. Ще більш активно в цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський¹⁴⁹, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою переделекційну боротьбу.

Ще на початку травня 1657 р. гетьман відправив до Москви свого посла Федора Коробку, аби той роз’яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня того ж року гетьманський уряд тричі звертається до белгородського воеводи, князя та окольничого Г. Г. Ромодановського з проханням негайно надати військову допомогу Україні. Листи подібного змісту відправляються й до Москви царю та його сановному оточенню — ближнім боярам Іллі Милославському та Борису-Морозову, думному дякові Алмазу Іванову¹⁵⁰.

Посол шведського короля Густав Лільскрон, що прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків з Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, — дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання¹⁵¹.

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б. Хмельницького, шведські дипломати поклали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника¹⁵². Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними в своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати йому конкретніші і жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику Василю Кікіну, як буде в Україні, "...провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом (виділено нами. — В. Г.)..."¹⁵³. Згодом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф. Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішення Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьману Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки "...після смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде (виділено нами. — В. Г.)"¹⁵⁴.

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вабили й представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно з інформацією царського окольничого Ф. Бутурліна, в середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та валацького господарів. З інших повідомлень довідуємось, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського¹⁵⁵. Тобто все вказувало на те, що боротьба за Україну, а отже, і змагання всередині українського суспільства та його політичної еліти — невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, не баченою раніше силою.

Значно підсилили сподівання на успіх задіяних у боротьбу за Україну сторін повідомлення про смерть гетьмана Б.Хмельницького та міжгетьманство, що, природно, вело до послаблення центральної влади та загострення суспільних протиріч.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва зберегти традиційний курс української зовнішньої політики. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі своїх пріоритетів визнав рад-

нотський курс, з приводу чого в середині серпня (ще як генеральний писар) підписав союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (уже як повноправний гетьман) уклав угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Спочатку, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував дістати булаву українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Францу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв йому віддати Україну, щоб він нею розпоряджався¹⁵⁶.

Такий же (традиційний) вигляд мають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить виразно простежується наступництво уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, в другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая лист, в якому обіцяє виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Лаврін Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування в Стамбулі запевнював султанський уряд у відновленні українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не провокувати конфлікт з турками та татарами¹⁵⁷.

Абсолютно безпідставні твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цьому питанні. Насамперед варто зазначити, що українсько-польський діалог було започатковано ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими — початку весни 1657 р. до Чигирини прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря — Петро Парцевич, а слідом за ним — особистий представник польського короля луцький писар С. К. Беневський. У ході переговорів український правитель, згідно з реляцією Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королеві військову допомогу, щоправда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹⁵⁸.

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, оцінки результатів переговорів королівського посланця, а також чутки, що їх супроводжували, — усе це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості

швидкого залагодження “української проблеми” політичними методами¹⁵⁹.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирини та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹⁶⁰ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода була виконанням останньої волі Б. Хмельницького¹⁶¹.

Однак, на наш погляд, нечисленні документи, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., при співставленні політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом до початку перегляду справ польського керівництва з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена раднотськими домовленостями 1656 р. Розбити раднотську коаліцію та нейтралізувати плани територіального розчленування Речі Посполитої — пріоритетне завдання тогочасної польської політики.

Налагодження ж дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з утвердженням в Україні монархічної форми правління та успадкуванням гетьманської влади молодим Хмельниченком. Богдан, як видно з інформації Беневського, пов'язував з польським двором міжнародне визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні — влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його там спільні з трансільванськими військами воєнні акції¹⁶².

Наявні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати наміри гетьмана І. Виговського кардинально змінювати курс свого попередника в стосунках з варшавським двором. Так, уже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирини, що новий український правитель “...хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу...”¹⁶³.

За таких умов повторна місія польського посла Беневського до Чигирини в серпні—жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви — завершується безрезультатно. Оповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Антонію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він “...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...”¹⁶⁴. Сучасник подій, українсько-польський літописець Йоахим

Єрлич також зазначав, що “...дуже погано пана волинського [каштеляна. — *В. Г.*] приймали і поводитися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів”¹⁶⁵. Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир’я до Великодня (який в тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал про необхідність пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня до Чигирина один за одним прибувають декілька царських посольств, вимагаючи обмеження гетьманських повноважень на користь московського монарха як прелімінарної умови для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції¹⁶⁶.

Варто підкреслити, що на формування нового курсу Москви щодо козацької України значний вплив мало донесення путивльського воєводи М. О. Зюзіна, надіслане зразу ж по отриманні ним звістки про смерть Б. Хмельницького. У ньому зокрема йшлося про нестабільність на українських землях та бунти в козацькому війську¹⁶⁷. Повідомлення М. О. Зюзіна певною мірою підтверджувало інформацію, надіслану до Москви І. Желябужським. І вже тоді (ще за життя гетьмана Б. Хмельницького) дяки Посольського приказу виношували плани використання розладу в українському суспільстві, аби через безпосереднє звернення до козацьких низів вчинити тиск на гетьмана та козацьку старшину. Під час переговорів у приказі з посольством П. Тетері 7/17 серпня 1657 р. дяки з’ясовували можливу реакцію Війська Запорозького на безпосереднє звернення до нього царя, оминаючи старшинський провід. І глава української делегації, варто наголосити, виявився не на висоті, заявивши: “...хотя де гетману то будет и нелюбо, только де войску всему то будет годно, и царского величества ту милость учнут выславлять...”¹⁶⁸.

За результатами переговорів і після ознайомлення з донесенням путивльського воєводи 10/20 серпня Посольський приказ повідомив Тетерю про наміри уряду надіслати в Україну представницьку делегацію на чолі з казанським намісником О.М. Трубецьким. Про мету й завдання посольства українським послам було повідомлено під час прощальної аудієнції в Посольському приказі 14/24 серпня: “...чтоб их (Військо Запорозьке. — *Авт.*) обнадєжить царского величества милостью и разсмотреть и, собрав раду в войске, статьи, которые по указу царского величества, в прошлом во 162 году (тобто 1654 р. — *Авт.*) даны им же посланником Самойлу и ему Павлу о числе войска запорожского и на войско о заплате и о иных делех объявить...”¹⁶⁹.

Для підготовки до успішного виконання покладеної на князя Трубецького місії 10/20 серпня в Україну було відправлено (вже

втретє протягом цього року) стольника В. Кікіна, котрий мав при нагоді поставити перед Військом Запорозьким питання про запровадження інституту царських воєвод не лише в Києві, а й у інших українських містах, аби “им, тутошним жилцам, от полковников и от иных людей обид и налог не было...”, впорядкування кількісного та особового складу козацького реєстру, налагодження податкової служби, виплати грошової винагороди козакам за несення ними військової служби царю тощо¹⁷⁰.

Отже, вимоги московської сторони переважно залишалися в межах договірних норм 1654 р. А впровадження інституту царських воєвод в українські міста засвідчувало помітну радикалізацію урядового курсу, спрямованого на тісніше залучення Гетьманату до адміністративного управління Російської держави.

З приводу утвердження нової політики викристалізувалося й принципово відмінне від норм договору 1654 р. ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні. Так, якщо в договорі було закріплено положення про те, що “Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и о том писати к ним, великому государю...”¹⁷¹, то вже статейний список Ф. Бутурліна за червень 1657 р. свідчив про наміри офіційної Москви активно втручатися в цей процес¹⁷². У посольському ж наказі В. Кікіна увага акцентувалася на визнанні царем елекції як необхідної умови законності обрання гетьмана. До моменту ж оприлюднення такої санкції посол отримував повноваження на переговорах визнавати своїм контрагентом не якусь окрему особу, а все Військо Запорозьке — “...а прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскому...”¹⁷³.

А тому повідомлення Кікіна про Чигиринську раду, на якій козацька старшина передала гетьманську булаву Івану Виговському, незважаючи на загалом доволі прихильне ставлення російського керівництва до особи колишнього генерального писаря в уряді Б. Хмельницького¹⁷⁴, викликає в Москві значне роздратування і спричиняє відправку в Україну чергового посольства, цього разу на чолі з главою московських стрільців, особою, наближеною до Олексія Михайловича, Артамоном Матвєєвим. Крім висловлення невдоволення свого уряду “самовільним” обранням на гетьманство Виговського, як свідчать збережені шматки статейного списку царського посла та деякі пізніші згадки, під час розмов з вищою козацькою старшиною та невизнаним Москвою новообраним гетьманом¹⁷⁵ Матвєєв оприлюднив “царські статті”, які містили вимоги про запровадження російських залог на чолі з воєводами в Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках та утримання їх за рахунок місцевого населення. Ще одна вимога стосувалася приведення до присяги на вірність цареві жителів Старого Бихова, котрі, як зазначалося вище, були заприсяжені гетьманові та Війську Запорозькому.

Вкрай неприємну для Москви колізію, пов'язану з гетьманською елекцією, а також недотриманням українською стороною договору 1654 р., планувалося розв'язати шляхом проведення в Києві загальної ради¹⁷⁶, участь в якій мав узяти повноважний представник царя боярин О. М. Трубецької¹⁷⁷.

Новий політичний курс Москви щодо України, як зазначалося вище, здебільшого ґрунтувався на оцінці ситуації у Війську Запорозькому, складеної з донесень Желябужського та Зюзіна. Однак вони, вочевидь, у своїх звітах видали бажане для російських політиків за дійсне, бо інформація, що надходила з інших джерел, передовсім українського походження, подавала розвиток подій в іншому ракурсі. Так, батько тоді ще генерального писаря І. Виговського Остап Виговський у листі до Москви, адресованому П. Тетері, говорячи про ситуацію в Україні після смерті Б. Хмельницького, жодним словом не обмовився про загострення конфліктів у Війську Запорозькому. Тому-то на прощальній аудієнції в Посольському приказі український посол висловлював сумнів щодо необхідності направлення в Україну царських ратних людей на чолі з боярином Трубецьким, оскільки їхня поява могла викликати негативну реакцію козацтва. Зокрема, Тетеря зауважував, що у Війську Запорозькому є чимало "неразумных людей", котрі "...учнут мыслить то, что те царского величества ближние бояре с товарищи, люди великие, идут с войском на то, чтоб войско запорожское чем потеснить..."¹⁷⁸.

Як і передбачав Тетеря, незграбні політичні кроки офіційної Москви викликали негативну реакцію значної частини українського козацтва. У Війську Запорозькому почали ширитися чутки, нібито Трубецької іде з ратними людьми царя, аби "...на государя сей край обирать и властей государских поставит..."¹⁷⁹, кульмінаційним моментом початкового етапу гетьманування Виговського стає "бунт Лесницького", що в середині осені розгортається на Миргородщині. На думку М. Грушевського, антимосковському виступу старшини, очолюваного миргородським полковником Григорієм Лесницьким, передували старшинські наради в Чигирині, скликані гетьманом Виговським у зв'язку з появою інформації про плани та наміри уряду Олексія Михайловича посилити контроль над Україною. Інформація з цього приводу, як уже зазначалося вище, надійшла від Кікіна та Матвєєва. А крім того, про пануючі в Москві настрої міг повідомити й П. Тетеря, котрий напередодні скликаній гетьманом ради повернувся в Україну¹⁸⁰.

По завершенні старшинської ради в південних полках Лівобережжя пішли чутки про зміст "царських статей", привезених в Україну послами Олексія Михайловича. Записані російськими інформаторами на Лівобережжі поголоси про плани свого уряду мали відверто гіперболізований вигляд. Очевидно, для посилення емоційного впли-

ву від московських планів стверджувалось, що цар має намір обмежити козацький реєстр лише 10 тисячами, перевівши решту товариства в міщани та селяни; відібрати колишні королівщини в теперішніх власників — козаків, що володіли ними по праву козацької займанщини та внести їх у земельний фонд московського монарха; вивезти сина покійного гетьмана Юрія з усім “награбованим” батьком майном до царської столиці тощо¹⁸¹.

Різко негативну реакцію козацтва й посольства викликали повідомлення про наміри російського керівництва впорядкувати фінансову службу Гетьманату, оскільки всі побоювалися реставрації дореволюційних порядків. Поповзли чутки, що податки, які раніше “...имали на короля и на панов со всяких их пожитков и с быдла...”, а також збори з млинів “...и те подати брать [...] на государя”¹⁸². Налягодження фінансової системи Гетьманату тісно перепліталось з впорядкуванням козацького компуту. Під час візиту в Україну В. Кікін мав змогу переконатися, що навіть ревізування компуту з метою наближення його до визначеного в договорі 1654 р. кількісного складу в 60 тис. осіб таїть у собі загрозу серйозного соціального вибуху. Коли в розмові з рядовими козаками в Чигирині посол, дотримуючись даного йому в Посольському приказі наказу, вирішив підбадьорити своїх співрозмовників царською турботою щодо вирішення цього питання, останні йому відповіли таке: “А нас де казаков в войску Запорожском и ныне есть с триста тисечь”¹⁸³.

Менш одностайним і переважно негативним було в цей час ставлення до намірів Москви запровадити царських воєвод до українських міст — «...а знатно, что убогим людем то годно, чтоб были у них по городам царского величества воеводы, а иные того и не хотят”¹⁸⁴.

Вірно вловивши пануючі в суспільстві настрої, 11/21 жовтня 1657 р. Іван Виговський вдається до відвертого антимосковського кроку — скликає в Корсуні генеральну раду, на якій зрікається гетьманської булави, заявляючи, що під царським гнітом правити він не бажає. За повідомленням російського лазутчика капітана Чернишова, на Корсунській раді пролунало немало й інших “непристойних слів” на адресу московського царя, а завершилася вона поверненням Виговському булави та запевненням старшини та козаків у повній підтримці курсу нового гетьмана, спрямованого на захист “старих козацьких вольностей”¹⁸⁵.

Під впливом інформації, що надходила з України, особливо щодо настроїв, які панували на Корсунській раді, російський уряд відмовляється від намірів відрядити до Києва О. М. Трубецького з військами та в царській грамоті від 18/28 жовтня 1657 р. за Виговським вперше визнається право на титул гетьмана Війська Запорозького¹⁸⁶. Крім того, 30 жовтня (с.с.) Олексій Михайлович разом зі своїми радниками в українських справах (О. М. Трубецьким і

Ф. М. Ртішевим) обговорює зміст звернення до всього Війська Запорозького, яким намагається спростувати інформацію про відправку в Україну нових статей договору, які б порушували козацькі права, а також висунення на переговорах з П.Тетерею будь-яких вимог, які б виходили за рамки договору 1654 р.¹⁸⁷

Таким чином, на середину осені 1657 р. гетьманському урядові вдалося втримати Москву від ревізії характеру взаємин Війська Запорозького з царем. Однак досягнута на цей час рівновага не була надто стійкою, і в будь-який момент могла порушитися. Досить прикметно, що уряд Олексія Михайловича, виряджаючи до Чигирина посланців Rogozina з повідомленням про визнання правомочності елекції Виговського, не полишав намірів про відправку в недалекому майбутньому в Україну запланованої раніше місії О. М. Трубецького, для підготовки проведення якої російським офіцерам наказувалося збирати відповідну інформацію¹⁸⁸.

Завдання московських політиків значною мірою полегшила так давно очікувана ними суспільна криза в Україні, що гучно заявила про себе з кінця 1657 р., коли в жорстку опозицію до гетьманського уряду І. Виговського стала Запорозька Січ. Принагідно варто зауважити, що першим провісником майбутнього конфлікту “гетьманський уряд — січове товариство” став антигетьманський виступ на Запорожжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Яковом Худолієм. Тоді гетьман Б. Хмельницький стратив самопроголошеного претендента на гетьманство та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже мовилося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорожжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози “...йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...”¹⁸⁹.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч: “...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают”¹⁹⁰. А тому намагання гетьмана І. Виговського забезпечити собі підпору в суспільстві, покладаючись на лише на привілейовані верстви, неминуче поглиблюють конфлікт, дають йому можливість набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, крім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І. Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. Спроби Виговського перебрати

до своїх рук гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, “кулуарній”, а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в “городовій” Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі “козацького автономізму”, вирішення якого гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 — початку 1649 рр. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада (с. с.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: “При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилось”¹⁹¹. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб “...царського величества воеводы у них в городех были...”, погоджувалися також на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією — “...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...,” в разі ж смерті українського регіментаря, “...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...”¹⁹².

Політична поступливість Коша, його готовність іти у фарватері московської політики, дає змогу січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і з його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам¹⁹³, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стриманою, проте виразно засвідчила визнання Московією Коша правомочним суб’єктом українсько-московських відносин¹⁹⁴. Подальші події переконливо довели згубність подібної практики для стабільності козацької України. М. Грушевський був упевнений, що саме ця царська грамота разом з коментарями та доповненнями до неї запорожців М. Стринжі та І. Донця викликала нове зростання напруженості у Війську Запорозькому, епіцентр якого перемістився із Січі (котра під тиском гетьманського уряду формально визнала владу гетьмана Виговського та змістила кошового Я. Барабаша) на Полтавщину, де на чолі руху було поставлено авторитетного полковника, сподвижника Б. Хмельницького Мартина Пушкаря¹⁹⁵.